

Ur tidskriften Insikten, nr 4, 2001, 12-20

Tortyrtraumat och erfarenheter av psykoterapi med överlevande

av Kerstin Eiserman

”Det är svårt att leva i en oskildrad värld”

Krzysztof Kieslowski

Tortyr har försiggått och försiggår i avskilda rum, i det fördolda. Tortyr har försiggått i koncentrations- och fångläger, i fängelsers tortyrkammare, i underjordiska källare, i övergivna storgodsgårdar, i uttömda fabriksbyggnader, i det gamla lastfartyget vid hamnpiren i Valparaiso, på den irakiska säkerhetstjänstens avdelningar i Bagdad, på flygplatsers polisstationer eller annars på för folket ”okända” platser. Trots tortyrens *icke*-offentlighet, att den utövas i förseglade rum och omgärdas av ”tabun”, är den likväl sanktionerad av och utövas av offentligheten, av myndigheter, av militär, polis, säkerhetstjänst, paramilitära grupper i religiösa och totalitära samhällen. Statliga institutioner, som på detta sätt utövar tortyr och organiserat våld, förnekar kränkningar mot mänskliga rättigheter, samtidigt som man allmänt fastslår att det som händer är lagligt (Welsh, 1996). Denna double-bind-situation med dess paradoxala och motsägelsefulla budskap och omöjliga val är en medveten och fortlöpande upprätthållen praxis under tortyr (Sveaass, 1994). Denna ”maktens talan” återspeglas i de tortyröverlevandes psykiska verklighet i exil.

Efter massiva traumatiska upplevelser i hemlandet och under flyktvägen, kommer flyktingskapet i exil innebära förlust av familjen och de närmaste i det forna hemlandet, förlust av släktingar och vänner genom deras våldsamma död, genom försvinnanden, mord och avrättningar. Förutom ett obearbetat massivt tortyrtrauma och förlust av det *för*-traumatiserade självet, sker här i exil sönderslitning och förlust av det egna språket och den kulturbundna identiteten. Exiltillvaron kan fyllas av starka känslor av att vara den som sviker och överger eller att själv vara den som blivit sviken och övergiven, av separationskonflikter som väcker starka känslor av smärta och sorg. Detta mångfaldiga sörjande är tunga bördor att bära och gör den traumatiserade flyktingen särskilt sårbar.

Tortyrtraumat – en attack på mening

Avsikten med tortyren är förutom dess politiska funktion att skrämja befolkningen och offret till tystnad, att hos offret förstöra känslan av sammanhang och mening. Torterarens föresats är att genom hot om död och förintelse söka bryta ned och ödelägga fångens personlighet. I tortyrsituationens namnlösa fasa konfronteras fången med sin egen död, att livet står på spel och att fången inte vet hur det slutar.

Kerstin Eiserman är leg. psykolog och leg. psykoterapeut vid Röda Korsets center för torterade flyktingar. Artikeln bygger på ett föredrag på PsykoterapiMässan i maj 2000.

I denna livshotande situation, då ingen utväg finns, väcks fångens förintelseångest och onämbara paniska ångest med outgrundlig hjälplöshet och passiv väntan på det oundvikliga. Tortyrtraumat innebär förlust av den grundläggande tilliten till själv och andra, av tilltron till förutsägbarheten och meningen i ens eget liv och världen i sig (Hauff, 1994; Garland, 1998; Varvin, 2000).

Under förhör och tortyr ser fången vanligtvis inte torteraren, som bundit för fångens ögon. Därmed oskadliggör torteraren offrets ansikte, men också sitt eget (Hauff, 1994). Offret utsätts för extremt våld i en situation där torteraren inte kan kännas igen och utan ögonkontakt blir våldet ansiktslöst. Enligt Hauff (1994) karaktäriseras tortyrsituationen av en *paradoxal blandning av intimitet och anonymitet; av en våldgästad intimitet och anonymitet* där mänskliga kvaliteter som igenkännande, medkänsla och empati är frånvarande och där inget mänskligt "gensvar" existerar. Förutom situationens anonymitet demonstrerar torteraren sin absoluta makt genom att göra tortyren oförutsägbar. Verkligheten och dess meningssammanhang attackeras och bryter samman (ibid.).

Grubrich-Simitis (1981) har beskrivit koncentrationslägrens kombination av extremt traumatiska förhållanden som att dessa läger utgjorde "förverkligandet av ett psykotiskt universum", där en "konkret mardrömslik verklighet öppnade sig och omslöt den fångne", en verklighet som blev en total attack på fångens kropp och själ. Enligt Grubrich-Simitis tvingades fången för sin överlevnad gradvis utveckla ett yttre skal av automatiska jagfunktioner utan åtföljande affekt, som hon benämner "jagets bepansring" (ibid.). Kaplan (1997) säger, att under tiden som de massiva traumatiska upplevelserna pågick hos offren i lägren, måste de för sin överlevnad vara "blinda, döva och stumma". För att överleva var man tvungen att bygga upp ett skal, bepansra sitt jag och deformera självet till ett icke-tänkande, icke-kännande robot. Kaplan säger vidare att "nästan per definition, är *massiva* trauman omöjliga att bevittna (ibid.)". För att kunna bevittna och senare vittna om de ohyggliga illdåden måste man vara själsligt och psykiskt närvarande när det fruktansvärda händer. De flesta överlevande efter Förintelsen, menar Kaplan, kunde varken minnas eller tala om det de upplevt. Deras fruktansvärda upplevelser, som var bortom det föreställningsbara, kom att bäras som en plågsam tystnad in i framtiden.

Under tortyren, i denna extrema våldshandling, tar torteraren herraväldet över och bemäktigar sig det mest intima i fångens kropp. Genom detta traumatiska intrång och denna gränskränkande handling kommer våldsamma affekter och intentioner att okontrollerat flöda ut ur en själv och in i den andres kropp och från den andres kropp in i ens egen; *kontaktbarriären* *1), detta förmedvetna övergångsområde mellan medvetet och omedvetet, bryter samman. Tortyren är en våldgästad intim handling genom vilken torterarens avsikt är att kontrollera och sätta sig i besittning av fångens kropp, inte så mycket av yttre tvång som genom "inre ockupation". Kroppen blir medlet att nå själen som torteraren ser som "ondskans rot" (Kruse-Jensen, 1997;

*1) Enligt Bion (1993, s. 237 – 238) fyller kontaktbarriären funktionen av ett halvgenomträngligt membran som sörjer för förmågan att vara medveten eller omedveten och att bilda sig en föreställning om förfluten tid och framtid. Kontaktbarriären, som är Bions begrepp är, enligt Igra (1996), "mötesplatsen för medvetna och omedvetna skeenden, men utgör samtidigt den gräns som skiljer dem åt (s. 123)." Vidare angående kontaktbarriärens funktion, se även nedan not *7).

Brune, 1995).

Tortyr situationens perversa scenario, som oupphörligen kretsar kring makt, kontroll och dominans eller underkastelse, gör ingen skillnad mellan ”som om”, ”på låtsas” och ”på riktigt”, mellan fantasi och handling, mellan vår inre psykiska verklighet och yttervärlden (Werbart, 1996). Anzieu (2000) talar om hudjaget som ett psyksikt härbärgerande hölje, som avgränsar och skyddar, men även strukturerar psyket (Werbart & Kolev, 2000). Enligt Werbart har begreppet ”hudjaget” funktionen av ”att skydda och härbärgera omedvetna psykiska fenomen på liknande sätt som huden skyddar och härbärgerar kroppen. Utifrån dessa tankegångar kan vi säga att ”*varje våldsakt, både psykisk och fysisk, riktar sig mot jagets skyddande hölje, den psykiska huden, och konkret mot offrets hud och kroppsöppningar*” (Werbart, 1996, s. 79)”. Tortyren, förstör hudjagets struktur som gränssnittet mellan yttre och inre yta, mellan jag och icke-jag.

Tortyr situationens namnlösa fasa spränger sönder jagets syntetiserande förmåga här och nu. Under ett massivt trauma går det inte att skilja mellan minne, perception och anticipation. Fången förlorar förmågan att tänka: ”Vad är det som hänt mig? Vad är det som händer i detta ögonblick? Vad ska ske i nästa?” (Haugsgjerd, 1999). I den extremt traumatiska situationen menar Varvin (1993) att fången förlorar upplevelsen av sitt förflutna liv. Utan ett förflutet kommer ingen nutid och inte heller någon framtid att finnas. Upplevelsen av tid, rum och orsak-verkan, som är nödvändigt för tänkandet, förstörs och därmed går offrets föreställning om tillvarons förutsägbarhet och meningssammanhang förlorad (Varvin, 1997).

Under tortyren kommer bilden av det goda bröstet – lustens källa, syfte och säkerhet med ens att upplösas; det sker en ”bortträngning av minnet av moderns beröring” (Green, 1986). Laub & Auerhahn (1993) beskriver denna traumatiska belägenhet i uttrycket: ”In trauma/.../the internal mother always watches allowing the attack to occur, or at least failing to prevent it (Laub & Auerhahn, 1993, p. 287)”. Den inre upplevelsen under en traumatisk händelse är upplevelsen av att bli övergiven av det älskade, goda inre objektet som skyddar och *härbärgerar*. I stället upplever sig offret lämnad i hatfyllda objekts våld, vilka känns ha *orsakat* traumat (Young, 1998). Det inre goda objektet som man trodde man kunde vända sig till för att få skydd och hjälp har avslöjats vara utan omsorg, likgiltigt eller ondskefullt (Garland, 1998a). Av denna desillusion och detta narcissistiska trauma följer förlust av känslan av mening.

Enligt Varvin (2000) länkas tortyrtraumat specifikt och ganska svårupplösligt samman med vad som tidigare varit skadat och stört i den överlevandes historia och personlighet. Tortyrtraumat påverkar ”*nachträglich*” tidiga objektrepresentationer. Enligt Dahl & Varvin (1998, 2000) kan primära anknytningserfarenheter omdefinieras och en tidig erfarenhet av infantil ångest återskapas i tortyr situationen. Därmed kan bristen på tillit och tilltro till ”den empatiska andra” fördjupas.

Tortyr – den framtvingade regressionen

Garland (1996) talar om tortyr situationens karaktär av plågsamt *framtvingad regression*, som återför offret till ett stadium innan ord kunde användas och innan det symboliska tänkandet utvecklats. Samma författare skriver: ”Händelser där kroppens skal´ genomborras eller genomborrar andra och där livet tycks rinna ut är kanske händelser som mest troligt åstadkommer sammanbrott i förmågan att tänka om själva

händelsen (ibid., s. 273)". Garland förklarar vidare att "detta är en mycket svår sak, när orden som man skulle vilja använda för att *beskriva händelsen* för den överlevande känns *som om det vore själva händelsen* (ibid. s. 273)". Efter ett allvarligt trauma kan förmågan att symbolisera försämrats och då särskilt i beskrivningen omkring den traumatiska händelsen, som ersätts av "symboliskt likställande" *2) och konkret tänkande (Garland, 1998b). Garland menar att detta sammanbrott av förmågan att tänka symboliskt om en traumatiska händelse delvis är ansvarigt för att händelsen förblir förseglad, existerande som en främmande kropp – ett ting i sig – inom resten av det psykiska fungerandet. Valent (1998) beskriver analogt det psykiska traumat som en främmande kropp *innanför* huden, som en själens böld.

I tortyrsituationen sker en regression som involverar såväl kropp som själ, såväl tänkande som språk. Amati (1987), som bygger på psykoanalytikern José Blegers teori, antar att tortyrsituationens namnlösa skräck driver offret till en ännu djupare regression bortom den schizo-paranoida positionen, där världen inte längre organiseras i gott och ont utan fragmenteras i obegripliga, oklara somato-psykologiska tvetydiga delar, en position där det råder tvetydighet, inte bara vad gäller själv och objekt, utan också vad gäller särskiljandet av psykiskt och fysiskt (Haugsgjerd, 199; Benelbaz, 2000). Blegers teori om en arkaisk somato-psykisk tvetydighet har lagts grund för psykoanalytiska teorier om den psykologiska skadeverkan av tortyr (Haugsgjerd, 1999).

Försvar mot namnlös fasa och outhärdlig smärta

Grubrich-Simitis (1981) har beskrivit koncentrationslägrens kombination av extremt traumatiska förhållanden som att dessa läger utgjorde "förverkligandet av ett psykotiskt universum", där en "konkret mardrömslik verklighet öppnade sig och omslöt den fångne", en verklighet som blev en total attack på fångarnas kropp och själ. Grubrich-Simitis talar om att fången, för sin överlevnad, gradvis tvingades utveckla ett yttre skal av automatiska jagfunktioner *utan* åtföljande affekt, som hon benämner "jagets bepansring" (armoring of the ego); ett försvar som i framtiden kom att göra det mycket svårt för den överlevande att självmant ge sig in i empatiska relationer till andra. Kaplan (1997) säger att under tiden som den massiva traumatiska upplevelsen pågick hos offren i lägren måste de för sin överlevnad vara "blinda, döva och stumma". (Jfr vad Pöstényi, ur artikeln i Divan). För att överleva var man tvungen att bygga upp ett skal, bepansra sitt jag och deformera självet till en icke-tänkande, icke-kännande robot. Kaplan säger vidare att "nästan per definition, är *massiva* trauman omöjliga att bevittna" (Kaplan, 1997, s. 268). För att kunna bevittna och senare vittna om de ohyggliga illdåden måste man vara själsligt och psykiskt närvarande när det fruktansvärda händer. de flesta överlevande efter Förintelsen, menar Kaplan, kunde varken minnas eller tala om det de upplevt. deras fruktansvärda upplevelser, som var bortom det föreställningsbara, kom att bäras som en plågsam tystnad in i framtiden.

Enligt Grubrich-Simitis (1981) var förutom försvar som "avskärmning" och

*2) Segal (1994, s. 46, Ogden, 1982, s. 81) definierar "symboliskt likställande", som den form av symbolbildning där "symbolen" och "det symboliserade" är *identiska*; symbolen likställs med det ursprungliga objektet och ger upphov till konkret tänkande, vilket skiljer sig från den egentliga symbolbildningen, som förutsätter ett jag som har förmåga att uppfatta "symbolen som en skapelse som *representerar* det symboliserade".

förnekande, ”*identifikation med aggressorn*” en central försvarsmekanism hos offren i Förintelsens läger, en försvarsmekanism som till en början fungerade som ett ”motgift” mot den överhängande faran för narcissistisk utarmning, i betydelsen av att skymfen förhöjde den narcissistiska laddningen av självet. Frånsett detta, menar Grubrich-Simitis, skedde genom den nedvärderande fiendebilden, som propagerades av förföljarna och projicerades på de förföljda, en regression till en arkaisk form av *överjag* som ledde till djupgående förändringar i *jagidealet*. Den nedvärderande bilden, som förföljarna projicerade på fången, tog lömskt fäste i fångens ideala självbild, vilket fick tragiska konsekvenser. Hos överlevande kan jämsides finnas en omedveten ”identifikation med aggressorn” och ett medvetet hat mot ”aggressorn”.

”Under tortyren, jag kände inte någon smärta, men då jag reste mig upp för att gå på toaletten upptäckte jag, att jag knappast kunde gå. Fötterna var svarta och blå.”

Under tortyren med den outhärdliga smärtan kan en försvarsmekanism vara *dissociation**3), då ”kroppsbilden projiceras utanför kroppen”. Offret väljer att vara *utanför* snarare än innanför känslan av hotande *utplåning*; en upplevelse av mental flykt i form av en intentionell ”hallucinos” framkallas; att i dagdrömmen fly till familjen, vänner eller till andra meningsfulla mötesplatser (Varvin, 2000; Hauff, 1994); att uppleva sig ”vara bredvid sig själv”; att uppleva att man ”svävar”, att höra andras skrik, men inte sitt eget; att uppleva tunnelseende; att tiden antingen saktar farten eller accelererar (Rothschild, 2000; van der Kolk, 1997); att uppleva att ”kroppen befinner sig där borta och jag befinner mig här och ser på (Arenas, 1997)”. Vid hotet om *förintelse* sker en dissociation och djupgående klyvning mellan kropp och själ; man svimmar, förlorar medvetandet, upplever sig ”frysa till is” eller hallucinerar sig som död. I kraft av dissociationer och vertikala klyvningar (Ramberg, 1995), vars syfte är att skilja gott från ont, bryts länken mellan outhärdlig kroppslig smärta och den våldsamma affektupplevelsen; våldsamma affekter isoleras och traumat spjälkas av i medvetandet.

I tortyrsituationen, då problemfokuserad ”coping” inte är möjlig, är dissociation som försvar att betrakta som en mental process i strategin för överlevnad; att rädda självet från att lida, att undgå terror och fasa. I denna situation där offret inte har någon möjlighet att undkomma eller fly tycks det, enligt Varvin (2000), finnas ett överlämnande av en del av personligheten till de ohyggliga dåden, medan en annan del räddas undan, som relativt oaffekterad. Vid försvar som dissociation är det svårt att i framtiden hitta ord för sin psykiska smärta. I syfte att bli av med förmågan att hålla den psykiska smärtan på avstånd, för att i stället ”länka samman det som gått isär”, krävs ett mödosamt psykiskt arbete (Fried, 2000; Matthis, 1997).

Om skammens rodnad - ”Aldrig är man mer vidöppen för livet än när man rodnar”

I tortyrsituationens söker offret via skammen underkasta sig den härskande maktens kärlek (Agger & Jensen, 1989). I denna starkt laddade kontext har skammen, med dess förvirrande blandning av libido och aggression, en double-bind-karaktär.

*3) Dissociation som försvar under tortyrtraumat är en av de viktigaste faktorerna för senare utveckling av Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) enligt DSM-IV.

Kjellqvist (1993), som även undersökt skammens dubbelbottnade natur och dess relation till skulden*4), talar om den röda skam som står i libidons tjänst; om den skammens blygsel och rodnad som skyddar det inre psykiska livet och som gör att vi kan få vårt skapande att blomma, medan den vita skammen ödelägger och förlamar själva skapelseprocessen och står i förbund med döden.

Skamaffekten är relaterad till upplevelsen av att man i tortyrsituationen "låtit sig själv" ha blivit förödmjukad. Skammen över att inte kunna se sig själv i andras ögon får den traumatiserade att betvivla sin egen upplevelse, grunden för hela sin existens (Haugsgjerd, 1999). Skamaffekten – den vita skammen – är stark; man känner sig fastfrusen, orörlig, förlamad och stum. Sigrell (1994) talar om de somatiska reaktionerna vid stark skam, att "man blir vit i ansiktet, svimmar, känner yrsel eller svindel och blir stel i musklerna". Den vita förlamande skammen – den "vita" ångesten – kan ses som det totala undertryckandet av ett inre psykiskt liv.

Upplevelsen av att vara "levande död"

Följdverkningarna vid extrem psykisk traumatisering har Lifton (1967, ur Apitzsch, 1986; 1994) sökt fånga i begreppet "varaktigt identifikation med döden". Krystal (1988) har talat om de överlevandes "frusna" paniktillstånd och om *den traumatiska processen* som en specifik psykologisk händelsekedja. Tortyrsituationens överväldigande hot leder till uppgivenhet, jagets bepansring och psykisk förlamning, som i sin tur kan leda till psykogen död.

A är en ung man som under den psykoterapeutiska kontaktens inledande skede är blek, utan mimik och "förstelnad". Han grips ofta av andnöd. Han är fåordig och talar i en viskande ton, såsom "innesluten i en kokong". Den outhärdliga smärtan känns närvarande i rummet, varför det blir angeläget att via motöverföringen avlyssna när tystnaderna skall brytas och när de skall respekteras. Tidigt i psykoterapin framkommer att A suttit 1 1/2 år i fängelse, varav sex månader i mörkercell. Han har utsatts för massiv tortyr samt blivit vittne till vänners tortyr och avrättningar. Under tortyren påtvingades han ögonbindel. Han beskriver att han här i exil, då han hamnar "mitt uppe i ett bråk", drabbas av känslan av att inte minnas någonting – efter att ha hamnat i våldsamt affekt drabbas han av total amnesi.

Efter det första uppehållet i vår kontakt, berättar A att han duschat med kläderna på. Kläderna blev ett konkret skydd för att härbärgera det smärtsamma kaos som höll på att översvämma honom både inifrån och utifrån. Kläderna blev som ett tillfälligt hölje för det perforerade "hudjaget" förlusten av den psykiska huden. Det är först efter fem månader i psykoterapin, då de aggressiva delarna i hans inre väckts till liv, som den bleka "förstelnningen" och den "vita" ångesten – den vita skammen – försiktigt börjar släppa sitt grepp om honom och han rodnar, den skamaffekt som står i libidons tjänst och som visar att en anknytning – oerhört smärtsam – har skett.

Efter ett år i psykoterapin säger A att han "förut" känt sig som levande död.

*4) Kjellqvist (1993) talar om den skam- och skulddialektik som råder mellan skammens position, som är rädslan för att framstå som svag och misslyckad och skuldens position som är rädslan för att utöva makt och skada andra (s. 32).

Han berättar nu att han under tiden i fängelset vid fyra tillfällen blivit utsatt för skenavrättning. Han säger: ”Första gången på väg från cellen gick jag som tyngdlös. De andra lämnade ifrån sig sina klockor med det gjorde inte jag. Du fick fem minuter på dig att skriva ned det viktigaste i ditt liv. Från de andra gångerna minns jag ingenting”. Då A några månader senare kommer till det första samtalet efter en händelse då han tillsammans med andra hade hamnat i slagsmål varpå poliser tillkallats, beskriver han hur han mitt uppe i slagsmålet fått ögonkontakt med en av polismännen. A säger: ”Jag har svårt att tala om det, men det är så att jag efter slagsmålet ser torterarnas ögon i andra människors ansikten på gatan. Men, det känns ändå bra på något sätt, för det var ju så att jag torterades med ögonbindel”.

Efter ytterligare ett år i psykoterapin säger A att han efter den fjärde skenavrättningen i fängelset, hade upplevt sig som död: ”Under flera dagar var det så att jag gick omkring bland dom andra/fångarna/ och gjorde olika saker, medan jag trodde att jag var död”.

”Tystnadens sammansvärjning”

Enligt Apitzsch (1987) och andra författare fanns det efter Förintelsen ett kompakt motstånd inom psykiatrin inför de överlevandes berättelser från koncentrationslägren. De utsagda upplevelserna hos de överlevande bemöttes inte, utan ledde till en lång vanmäktig tystnad som fick bestående inverkan på de överlevandes psykiska liv, en tystnad som omedvetet överfördes och överförs in i framtiden, på kommande generationer, samhällen och kultur (Kaplan, 1997; Fried, 2000). Krystal & Niederland (1968) har kallat detta fenomen för *”the conspiracy of silence”* (*”tystnadens sammansvärjning”*), ett begrepp som Grubrich-Simitis (1981) definierar som en outtalad överenskommelse om att inte tala om det förflutnas fasa.

I tidigare diktaturstater, som nu genomgår en demokratiseringsprocess, vet man att torterarna med lätthet och öppenhet har talat om det organiserade våld, den tortyr och de avrättningar man genomförde, utan någon till synes upplevd skuld- eller skamkänsla. Torterarna ger uttryck för sin skamlöshet, medan de tortyröverlevande – skambärarna – inte kunnat tala om det som försiggått. Trots en demokratiseringsprocess eller en sanningskommission, som ger förövarna *straffrihet*, kan ingen återupprättelse och försoning ske så länge *”skammens språk”* ligger förborgat i offrens tystnad. I detta avseende kan straffrihet bli ett verktyg med vilket *”tystnadens sammansvärjning”* skyddas.

Överlevnadsskuld, skam och sorg

Återupplevandet av tortyrtraumat genom återuppreparande smärtsamma minnesbilder, flashbacks-upplevelser och mardrömmar*5) kan leda till känslan av att förlora kontrollen över sitt liv, till överklighets- och depersonalisationsupplevelser. Oaktat detta söker den tortyröverlevande till sin kroppens yttersta gräns bevara oberördheten i förhållandet till självet, där skam- och skuldkänslor blir starka försvar mot känslor av maktlöshet (Arenas, 1997; Elsass, 1997). Den överlevande söker aktivt *”konstruera”* skam- och skuldkänslor och genom denna självbestraffning få möjlighet att skydda sig mot det gränslösa hatet och den inre terrorn.

Enligt Werbart & Lindbom-Jacobsons (1993) tankegångar är upplevelsen av att vara *”levande död”* knutet till överlevnadsskuld och skam samt till identifikation med de

döda offren. Att sörja och begråta andras död är under vilka omständigheter som helst smärtsamt, men blir än mer smärtsamt för den överlevande genom skulden över att själv ha överlevt*6). Snarare än att möta känslan av överlevnadsskuld och raseriet över att ha blivit övergiven av den andre, det förlorade objektet, kan den överlevande ”sjunka in i melankoli (Garland, 1998a). Vid melankolin, som är sorgprocessens motsats, menar Garland, blir identifikationen med det förlorade objektet ett sätt att undvika den outhärdliga skuldkänslan över att själv ha överlevt, ibland sammanblandat med känslan av att på något sätt själv vara ansvarig för morderna och avrättningarna av andra.

Segal (1991, ur Igra, 1996) framhåller att ”en sorgprocess som gått fel kan leda till att individen upplever sig ha ett dött objekt inom sig, det vill säga erfar det som att den döde finns inne i honom (Igra, 1996, s. 98)”. I den schizo-paranoida positionens föreställningsvärld kommer det traumatiska minnet av mördade och avrättade kamrater att hemsöka den tortyröverlevande *inifrån*. Traumatiska minnen från fängelset och tortyren kan upplevas som ”frusna” minnesbilder, som ”döda” inre objekt. Vid denna sorgprocess som gått fel, med den schizo-paranoida positionens konkreta tänkande och det symboliska likställandet, medges, enligt Igra (1996), ingen genomarbetning och förändring och det inre tillståndet blir därför statiskt och låst. Garland anser att den kliniska bilden, som man kommit fram till vid ”komplext PTSD”, liknar vad man kan kalla melankoli.

I det traumatiska återupplevandet här och nu, kommer kroppsliga sensoriska upplevelser från tortyrsituationen att framträda som ”råa” och osmälta ”fakta”. För den tortyröverlevande är den subjektiva upplevelsen den att ett slags obearbetat fruktansvärt stoff, utan innehåll och mening, upplevs som något som invaderar medvetandet *utifrån*, ett främmande stoff som har stor potential att vändas till ett inre förföljande tillstånd (Garland, 1996; Taylor, 1998; Varvin, 2000). Vissa tillstånd, som Klein benämnde ”internaliserad förföljelse – en tidig form av skuld – är särskilt outhärdliga för jaget, som vanligtvis vill göra sig av med dessa tillstånd, snarare än att lära känna dem.” (Taylor, 1998). Den inre världens förföljande objektrelationer måste via projektiv identifikation externaliseras.

Förlusten av härbärgeraren – av den psykiska huden

Smärtsamma traumatiska minnen, som styrs av ett tvingande behov av att återupprepa de traumatiska händelserna återkommer i form av flashbacksupplevelser och i mardrömmarnas fasa. Enligt van der Kolk, Burbridge & Suzuki (1997) organiseras traumat i minnet på en perceptuell nivå, där subjektet ”kommer ihåg” traumat i form av somatosensoriska flashbacksupplevelser, utan att ha något berättande minne av den traumatiska händelsen. Det ligger således i det traumatiska minnets natur att vara dissocierat och fyllt av sensoriska fragment, som har få eller inga språkliga komponenter. Vissa visuella, taktila, hörande till lukten, affektiva, hörsel- eller kinestetiska sensoriska intryck, även ord, knutna till de traumatiska

*5) Dessa symtom finns beskrivna i diagnosen Posttraumatic Stress Disorder (PTSD), DSM IV (American Psychiatric Association, 1994)

*6) Enligt Danieli (1988) kan överlevnadsskulden upplevas av den överlevande *blott och bart* av det skälet att man råkade vara vid liv vid tiden för befrielsen eller att man råkade undkomma ödet att mördas. Följaktligen handlar det här om en irrationell och passiv skuld och inte om en aktiv, moralisk skuld.

händelserna framkallar flashbacks; dessa plötsligt påträngande ”råa” sensationer som enligt Garland (1998b) gör att man inte bara blir påmind om vad som hände i det förflutna, man faktiskt *återupplever* det i nuet. Samma författare menar att flashbacks är upplevelsen av *förlusten av härbärgeraren*, i mening av förlusten av den psykiska huden: ”Reliving – or having a flashback – seems to indicate that the *event* has been lost, that the container has been lost or overwhelmed and the individual flooded with extreme anxiety – and as a result *recollection or remberering* has been replaced by *re-experiencing* (Garland, 1998b, p. 110)”. Det traumatiska åter-upplevandet kan inte på vanligt sätt genom tänkandet härbärgeras och i Bions termer har det i samband med det genomgångna traumat skett ett sammanbrott i förmågan att omvandla betaelement till alfaelement*7) (Bion, 1967; Young, 1998).

Den frusna minnesbilden, är ett ”inbränt” kroppsminne från traumat, som aldrig iklätts ord. Enligt Künstlicher (1994) representerar den frusna minnesbilden en traumatisk och smärtsam händelse från det förflutna, som förnekats och som aldrig fått tillträde till något psykiskt utrymme. Detta icke-införlivade sinnesintryck från det förflutnas händelsekedja avslöjar, menar Künstlicher, precis beroende på sin oföränderlighet något *överväldigande*. Det ursprungliga traumat som inte förstås och symboliserats träder åter fram genom den frusna minnesbilden och överförs genom upprepningstvånget in i framtiden.

Affekten knuten till den frusna minnesbilden upplevs som traumatisk, då den ursprungliga händelsen aldrig kunnat införlivas i medvetandet, utan överlevt oöversatt och ej tolkad i det omedvetna (Künstlicher, 1994). Enligt Künstlicher är det inte traumat i sig, utan dess osmälta karaktär och bristfälliga upplösning som ”nachträglich” är traumatiskt. Det är inte det traumatiska minnet i sig, *utan de frånvarande eller obegripliga gensvaren* knutna till detta minne; att den frusna minnesbilden inte blivit härbärgerad, som gör den traumatisk. Enligt Lauritsen (1991) är det *frånvaron av associativt arbete* under en psykoterapeutisk process som gör minnet traumatiskt. Ferenczi (1933, ur Palm-Berglund, 1995) har uttryckt tanken att kärnan i traumat inte är minnen, utan just tystnaden omkring detta trauma.

Återupprättandet av härbärgeraren – den psykiska huden

Uppgiften för psykoterapeuten bli att hjälpa patienten att genom *associativt* arbete vända upprepningstvånget till önskan att *minnas*. Under den psykoterapeutiska bearbetningen är det, menar Lauritsen (1991), återerinringen och det språkliga associationsförloppet som ”frambringar minnen som aldrig varit upplevelser, eller annorlunda uttryckt, att det associativa förloppet *frambringar*, för första gången, *upplevelsen* och därmed det medvetna minnet ... (Lauritsen, 1991, s. 32)”. Psykoterapeuten som härbärgerande objekt hjälper patienten att återupprätta tänkandet omkring traumat, att återupprätta kontaktbarriären och hudjaget – den

*7) Enligt Grinberg, Sor och Tabak de Bianchedi (1993) är Bions termer betaelement och alfaelement avsedda att ange olika nivåer av tänkande, där betaelement är primitiva och betecknar inte tankar utan ting-i-sig (Kant). Enligt Igra (1996) antar Bion existensen av en alfafunktion som omvandlar ”råa” sinnesintryck – betaelement – till psykiskt användbara alfaelement – till själsligt brukligt material. Vidare, enligt Igra, kan alfaelementen, ”till skillnad från råa sinnesintryck, ge upphov till symboler genom att bilda kombinationer av drömtankar, ordna dem i berättande form och göra det möjligt för både drömtankar och vaket tänkande att utvecklas (Igra, 1996, s. 123)”. Alfafunktionens verksamhet är således ursprunget till *samspelet* mellan det medvetna och omedvetna perspektivet inom själslivet och upphovet till kontaktbarriären (Igra, 1996, s. 127). Se även ovan not *1).

psykiska huden.

Den psykoteraeutiska processen – att återetablera förmågan att skapa mening

En ung man B som utsatts för massiv tortyr samt bevittnat mordet på sina vänner sitter under det första samtalet längre stunder tyst och meddelar sig med mig endast via läpprörelser, utan att få fram något ljudligt tal, endast gutturala ljud. Knappt hörbart säger han: "Sedan fängelset har jag inte förtroende för någon. Sedan dess är mitt liv slut. Detta är mitt problem och det är därför jag är här". Senare säger han: "Det är som jag inom mig har en blank sjö, såsom om inget liv fanns." Under vårt andra samtal en vecka senare – ett samtal där tystnaderna likaledes uttyds och tolkas - säger han; "Vid flyktingförläggningen fanns en sjö och skog runt omkring och dit gick jag ofta ensam och där kunde jag skrika". B förmedlar med metaforens hjälp sin känsla av att vara "icke-levande". Bakom tystnaderna, läpprörelserna och det fragmenterade talet, förmärks den genom dissociation avspjälkade aggressiviteten i hans önskan om att i överföringen få skrika ut sin övergivenhetskänsla, sitt lidande och sin längtan efter kontakt. Den terapeutiska situationen omfattar här samma ramlag som en mor tillhandahåller i den primära identifikationsprocessen, där hårbärgerande med kontinuitet och ramar blir avgörande för den fortsatta kontakt.

Tortyrtraumat har sökt förgöra fångens grundläggande tillit till själv och andra och skapar i framtiden barriärer mot närhet, intimitet, kärlek och beroende av andra. Man säger att tortyrtraumat sliter sönder länken mellan självet och "den empatiska andra". Tortyrtraumat framkallar onda introjekt och i denna mening kan tortyren och den traumatiska processen på ett analogt men motsatt sätt sägas vara en omvänd psykoteraeut (Amati, 1987, ur Varvin, 1993). Vår uppgift som psykoteraeuter blir att i mötet med patienten söka etablera en trygg omgivning för återupprättandet av tillit och tilltro till "den empatiska andra", till de skyddande och goda erfarenheterna i livet (Varvin, 1993; 2000).

Under den psykoteraeutiska kontakten med extremt traumatiska patienter är det som med all annan psykoanalytiskt inriktad psykoteraeut betydelsefullt att psykoteraeuten *följer* patienten och tar *överföringen* och det fortskridande förtroendet och tilliten som grund (Killingmo, 1989; Garland, 1996; Elsass, 1997). I mötet med den tortyröverlevande är det angeläget att psykoteraeuten med sin känsla av psykisk *närvaro* skapar ett fruktbart förhållningssätt, där överföringen blir en miljö för "safe-holding" och upprepande hårbärgeranden av den dödsfruktan och outhärdliga smärta som den traumatiserade en gång upplevde i relationerna till de hatfyllda objekten; att dessa relationer "avgiftas" och återintrojiceras såsom möjliga att uthärda och leva med.

Den extremt traumatiserade patienten iscensätter, hallucinerar och somatiserar tortyrtraumat i överföringen. Till och med utan att med ett ord nämna sin *traumahistoria* upprepar och återiscensätter patienten traumatiska teman i överföringen (Lansen, 1999). Det sker en omedveten överföring av traumat eller att patienten kan berätta delar av sin traumahistoria medan han eller hon samtidigt kan bli svårt berörd av "rätt" oförmedlat återupplevande, varför psykoteraeuten psykiska närvaro genom "safe-holding" och hårbärgerande är ett ofrånkomligt villkor. I mötet med den tortyröverlevandes traumahistoria är det angeläget att vi som

psykoterapeuter via motöverföringen skiljer på en bekännelse av tortyr, som är en upprepning och en iscensättning av tortyrtraumat med dess ”råa” och ännu obearbetade teman, och en berättelse som är en symbolisk bearbetning (Palm Berglund, 1995).

Enligt Garland (1996) är det viktigaste att terapin *inte* är ”fokuserad” i den meningen att vi inte koncentrerar oss på den traumatiserande händelsen, då vi aldrig undersöker den traumatiska händelsen utan dess kontext. Varvin (2000) menar att vad som kan vara kurativt för dessa patienter inte så mycket är fokus på traumahistorien *per se*, utan snarare på vakenhet och tolkningen av skiftningar i mentala tillstånd och att hjälpa patienten förstå *hur* här och nu kan uppfattas och tolkas i termer av traumarelaterade dåliga objektrelationer. Enligt Varvin kommer psykoterapeutens *bekräftelse* på patientens mentala tillstånd och åtföljande sensationer och att psykoterapeuten relaterar dessa till upplevelser här och nu, att vara särskilt angeläget då detta motverkar den oundvikliga aktiveringen av tortyrrelaterade känslomässiga teman. Utifrån Greens (1987) tankegångar kan det klassiska förhållningssättet, som innebär mycket tystnad, *faktiskt* vara traumatiserande då relationen till ”den döda modern” upprepas i överföringen. Green föreslår att psykoterapeuten använder den psykoterapeutiska ramen som övergångsområde, som tillåter terapeuten att vara ett levande objekt, intresserad, vaken och lyhörd för patienten; att terapeuten bevarar den egna vitaliteten och upprätthåller det egna tänkandet, som han eller hon i sin tur kommunicerar till patienten, utan att någonsin överskrida sin neutralitet.

Under den psykoterapeutiska processen med tortyröverlevande kommer det under långa perioder inte att röra sig om att ”avslöja dolda meningar”, utan snarare om att etablera *ny* mening (Elsass, 1997). Enligt Killingmo (1989) kommer det här inte att röra sig om att avtäcka omedvetna betydelser, utan snarare om att genom bekräftande interventioner ”assistera jaget” i att uppleva mening i sig. Uppgiften är inte att komma fram till något annat, utan att komma fram till något som har ”närvarons kvalitet”.

Den tortyröverlevande både längtar efter, men är samtidigt fruktansvärt rädd för såväl kroppslig som psykisk beröring och smärta, då närhet, intimitet och känslan av beroende kan väcka våldsamma affekter. Enligt Anzieu (2000) måste det ”dubbla” *beröringstabu*, som grundläggande förbud och strukturerande princip respekteras om hudjaget skall återupprättas: ”Utan organiserad upplevelse av sammanhållning och av kroppens gränser kan den klara åtskillnaden mellan inre och yttre erfarenheter, mellan självet och objektrepresentationerna, inte uppkomma (Anzieu, 2000, s. 225-226)”.

Den traumatiska överföringen

I det psykoterapeutiska arbetet med tortyröverlevande kan tortyrtraumat med den outhärdliga smärtan kännas närvarande i rummet. Den *traumatiska* överföringen återspeglar den känsla av terror och total hjälplöshet som patienten en gång upplevt tillsammans med torteraren i tortyrsituationen. Enligt Varvin (1993) kan under den psykoterapeutiska processens inledande skede denna överföring komma till uttryck som brist på psykiskt utrymme – ”the non-living-space” – mellan psykoterapeut och patient, då patientens förmåga till psykisk representation och projektiv identifikation kan ha brutit samman. Då övergångsområde ännu saknas kommer ”närhet att

upplevas som intrång och avstånd som förlust av jaget”, varvid tolkningar kommer att upplevas som intrång (Hirdman-Künstlicher, 2000). Patienten har svårigheter att finna en ”härbargerare” i psykoterapeuten, som samtidigt måste ge sig tid att avlyssna motöverföringen och vara aktiv så länge traumats förlamande och förvirrande verkningar pågår i rummet. Enligt Varvin (2000) kan motöverföringen bli verkligt svår, då många yttranden eller symtom hos patienten är konkreta uttryck för ”stumt lidande”, som påverkar terapeuten på såväl kroppslig som psykisk nivå.

Den traumatiserade patientens inre klyvningsprocesser mellan helt goda och alltigenom onda introjekt, återspeglas i överföringen, såväl som i psykoterapeutens motöverföring. I den komplementära identifikationen med avspjälkade delobjekt i patientens inre återiscensätts förövare-offertemat i överföring och motöverföring. Patienten prövar psykoterapeutens tillförlitlighet till det yttersta, vilket kommer till uttryck i plötsliga kast mellan tillit och misstro, som återspeglar den ursprungliga situationen till förövaren (Werbart & Lindbom-Jacobson, 1993).

Psykoterapeutiska interventioner med teman som terror, förföljelse, fängslande och tortyr väcker av naturliga skäl kraftigt ”affektladdade” motöverföringsreaktioner. Enligt Danieli (1988) är raseri en av de mest intensiva och en av de svåraste affektiva reaktioner som erfars av psykoterapeuter som arbetar med överlevande. En av de vanligaste reaktionerna hos terapeuter är känslan av ”skuld som vittne” (bystander’s guilt) till de ohyggliga dåden (illdåden) och de extremt traumatiska händelserna (Danieli, 1988). Denna skuld, liksom även skam, i motöverföringen kan komma till uttryck i att terapeuten reagerar med undvikande och känslomässigt distanserat, undviker att ställa frågor för klargöranden eller inte stimulerar patienten att öppna sig (Lansen, 1999). Enligt Wilson & Lindy (1994) är empati en integrerad del i varje terapi, men beroende på den traumaspecifika överföringen är psykoterapeutens fortlöpande empatiska skärskådande (sustained empathic inquiry) i motöverföringen både mer nödvändig och svårare att upprätthålla.

Den affektiva länken mellan kropp och psyke måste återupprättas

Den tortyröverlevande kommer i överföringen att använda sina kroppsliga smärtor som kommunikationsmedel för sitt ännu ”frusna” lidandemönster. Patienten lider av sin kroppsliga smärta, men vill inte uppleva sin psykiska smärta.

Enligt Westin (1991) kan posttraumatiska kroppsliga smärtor ses som uttryck för en kränkt integritet *och* som ett försök att ”länka samman” kropp och psyke. Under en psykoterapi är det angeläget att återupprätta den affektiva länken mellan kropp och psyke. Då patienten i sina associationer i överföringen närmar sig intensivt affekterade traumatiska minnen, vid dessa punkter av affektfortätning kan kroppsmindet återaktualisera smärtor i en efter tortyr skadad kroppsdel - de posttraumatiska kroppsliga smärtorna kommer tillbaka ”här och nu”. Denna återiscensatta smärta i en affekterad del av kroppen, mot vilken de brutalaste slagen och våldsamma ”intrången” en gång riktades, får representera ”platsen för der förföljande, onda objektet”. Denna smärta kan samtidigt ses som uttryck för en symbolisk smärta, som åskådliggör att sambandet mellan kropp och psyke är levande; när ett sådant ”tidigt avvisande objekt” kommer upp i överföringen ”här och nu” blir smärtan föremål för symbolisk bearbetning. Att på detta sätt reintrolicera projicerade fragment är ett oerhört mödosamt och smärtsamt arbete, ofta även fysiskt (Matthis, 1997; Haugsgjerd, 1999). Då affektiva-kroppsliga upplevelser omvandlas

till psykiska erfarenheter är detta inte längre kroppens tystnad, utan en tänkande och levande kropp.

Mötet med ”en möjlig empatisk annan”

Önskan om psykoterapeutisk hjälp finns hos den tortyröverlevande, men konfronterad med psykoterapeuten – med ”en möjlig empatisk annan” – kan sammanträffanden med torteraren från det förflutna dyka upp och skapa en förnyad fasansfull upplevelse av sig själv som offer. Enligt Varvin (2000) kan man säga att den överlevande, på ett mer akut sätt än vad som är vanligt i psykoanalytiskt inriktad psykoterapi, konfronteras med sitt kärnproblem i mötet med ”en möjlig empatisk annan”. Varvin menar vidare att smärtan i ett återupplevande av tortyrtraumat är outhärlig, för att den överlevande skall kunna etablera kunskapen om sin egen historia, samtidigt som denna smärta försätter den överlevande i ett nästan omöjligt dilemma. Ökad förmåga att symbolisera är icke desto mindre att betrakta som hjälpsamt och fruktbart, inte bara för att komma tillrätta med ett svårt förflutet, utan också i processen för att arbeta för en bättre framtid (Varvin, 2000).

Affektiva upplevelser måste först representeras och symboliseras innan de kan bli en del av det psykiska livet. Enligt Varvin (2000) befattar sig symbolisering eller mentalisering med processen att omvandla kroppsliga sensationer till mentala representationer i ett kulturellt sammanhang som psykoterapi. Att i mötet med psykoterapeuten göra extrema traumatiska upplevelser mentala, föreslår Varvin, omfattas av följande:

- * Översättningen av kroppsliga sensationer till mentala kategorier.
- * Organiserandet av upplevelsen i relation till den pågående verkligheten; i relationen till terapeuten och den nuvarande situationen i exil.
- * Organiserandet av upplevelsen i tid; vad är förflutet, vad är närvarande och hur tänka på framtiden (Varvin, 2000).

Den tortyröverlevandes genomarbetning av massivt traumatiska förluster, djupt och mångfaldigt sörjande i mötet med psykoterapeuten, kommer att leda till en *ny* livsberättelse, där ett *före, nu* och *framtid* har formats (Varvin, 1997).

Då vi lyssnar till den tortyröverlevande i djup nöd, därför att fruktansvärda saker hänt, behöver vi kunna lyssna och låta oss beröras utan att själva bli överväldigade av den icke förarbetade och hudlösa intensiteten i den överlevandes traumahistoria. Om vi avskärmar oss och inte ger den överlevande något gensvar kan vi, genom den likgiltighet och tystnad vi förmedlar, bekräfta ”maktens talan” i världen.

Röda Korsets Center för torterade flyktingar
e-post: kerstin.eiserman@redcross.se

Referenser

- Agger, J. & Jensen S. B. (1989). Trauma møde og mening. *Nordisk psykologi*, 41 (3), 177-192.
- Anzieu, D. (2000). *Hudjaget*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Apitzsch, H. (1986). *Det Upprepade Traumat*. Sfp:s monografiserie nr 23.

- Apitzsch, H. (1987). Tortyrrens psykologi. *Psykisk Hälsa*. Nr 4, 259-272.
- Arenas, J. G. (1997). Torturens faenomenologi – selvopfattelse og destruktion. Ur Arenas, J. G. (Red.), *Interkulturel psykologi* (pp.214-223).
- Benelbaz, D. (2000). Att våga mötas – om den psykoterapeutiska resan. *Insikten*, Nr 3, 8-13.
- Brune, M. (1995). Traumatiserade flyktingar – möte och bemötande i vården. Ur Hjern, A. (Red.), *Diagnostik och behandling av traumatiserade flyktingar* (s. 146-158). Lund: Studentlitteratur.
- Danieli, Y. (1988). Confronting the Unimaginable. Psychotherapists reactions to Victims of Nazi Holocaust. Ur Wilson, J. P. , Harel, Z. & Kahana, B. (Eds.), *Human Adaption to Extreme Stress* (pp. 219-237). New York: Plenum Press.
- Elsass, P. (1997). Psykoterapeutisk behandling av torturoverlevare. Ur Arenas, J. (Red.), *Interkulturel psykologi* (s. 263-277). Kobenhavn: Hans Reitzels Forlag.
- Fried, H. (2000). *Ett tredje liv*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Garland, C. (1996). Thinking about trauma. Ur Garland, C. (Ed.), *Understanding Trauma* (pp. 108-122). Tavistock clinic Series. London: Gerald Duckworth & Co Ltd.
- Garland, C (1998a). Thinking about trauma. Ur Garland, C. (Ed.), *Understanding Trauma* (pp. 9-31). Tavistock Clinic Series. London: Gerald Duckworth & Co Ltd.
- Green, A. (1986). Den döda modern. Ur Matthis, I. (Red.), *Gräns och rörelse* (s. 92-127). Stockholm: Natur och Kultur.
- Grinberg, J., Sor, D. & Tabak de Bianchedi, E. (1993). Efterskrift. Introduktion till Bions verk. Ur Bion, W. R., *Vi närmare eftertanke* (s. 193-321). Stockholm: Natur och Kultur.
- Grubrich-Simitis, I. (1981). Extreme Traumatization as Cumulative Trauma. *Psychoanalytic Study of the Child*, 36, 415-450.
- Haugsgjerd, S. (1999). *Psykiskt lidande*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Hirdman Künstlicher, A. (2000). På tröskeln. Om hud och gränstillstånd i denPsykoanalytiska processen. *Psykisk Hälsa*, Nr 3, 175-179.
- Igra, L. (1996). *Inre värld och förändring*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Kaplan, L. J. (1997). *Inga röster tystnar helt*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Killingmo, B. (1989). Conflict and deficit: Implications for technique. *International Journal of Psycho-Analysis*, 70: 65-79.
- Kjellqvist, E.-B. (1993). *Rött och vitt*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Krystal, H. (1998). *Integration and self-healing*. New Jersey: The Analytic Press.
- Künstlicher, R. (1994). 'Nachträglichkeit': The intermediary of an unassimilated impression and experience. *Scandinavien Psychoanalytic Review*, 17, 110-118.
- Lansen, J. (1999). Känslomässig påverkan av att arbeta med våldsoffer. *Tidskriften kantt*, Nr 1, 20-27.
- Laub, D. & Auerhahn, N. (1993). Knowing and Not Knowing Massive Psychic Trauma: Forms of Traumatic memory. *International Journal of Psycho-Analysis*, 287-302.
- Lauritsen, L. (1991). Vad blev det av det "analytiska arbetet"? *Divan*, Nr 3, 28-35.
- Matthis, I. (1997). *Den tänkande kroppen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ogden, T. (1987). *Projektiv identifikation och psykoterapeutisk teknik*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Palm Berglund, T. (1995). Teoretiska aspekter på det sociala våldet, trauma och psykoterapi. Ur Lundequist, B., Lööf, L., Penelozza, C., Palm Berglund, T. & Ringsby, G. (Red.), *Barn, Krig, Psykoterapi* (s. 139-167).

- Ramberg, L. (1995). Efterord. Ur Meltzer, D., *Den psykoanalytiska processen* (s. 219-300). Stockholm: Natur och Kultur.
- Rotschild, B. (2000). *The body remembers: The psychophysiology of trauma and trauma treatment*. New York: W. W. Norton.
- Segal, H. (1994). Anteckningar om symbolbildning. *Divan*, Nr 9, 43-53.
- Sigrell, B. (1994). *Narcissism*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Sveaass, N. (1994). The Organized destruction of Meaning. Ur Lavik, J., Nygård, M., Sveaass, N. & Fannamel, E. (Eds.), *Pain and Survival* (pp. 43-64). Oslo: Scandinavian University Press.
- Taylor, D. (1998). The Psychodynamic Assessment of Post-traumatic States. Ur Garland, C. (Ed.), *Understanding Trauma* (pp. 47-62).
- Valent, P. (1998). *From Survival to Fulfillment*. London: Brunner/Mazel.
- Van der Kolk, B. A., Burbridge, J. A. & Suzuki, J. (1997). The Psychobiology of Traumatic Memory. *Annals New York Academy of Sciences*, 82, 99-113.
- Varvin, S. (1993). What are the preconditions for Integrating Severe Trauma. Draft August 1993. Oslo: Psykososialt Senter for Flyktninger.
- Varvin, S. (1997). Time, space and causality. *Scandinavian Psychoanalytic Review*, 20, 89-96.
- Varvin, S. (2000). The present past. Extreme traumatisation and psychotherapy. *Psyche*, 9/10, 895-930.
- Welsch, J. (1996). Violations of Human Rights. Traumatic Stress and the Role of NGOs. Ur Danieli, Y., Rodley, N. S., Weisaeth, L. (Eds.), *International Responses to Traumatic Stress* (pp. 131-159). New York: Baywood Publishing Company, Inc.
- Werbart, A. & Kolev, N. (2000). Förord: Psykets höljen. Ur Anzieu, D., *Hudjaget* (s. 11-34). Stockholm: Natur och Kultur.
- Werbart, A. & Lindbom-Jacobson, M. (1993). The "Living Dead" – Survivors of Torture and psychosis. *Psychoanalytic Psychotherapy*, 2, 163-179.
- Werbart, A. (1996). Vårt behov av tabu. Ur Berge, A., Kihlbom, M., Kjellqvist, E.-B., Künstlicher, R. & Werbart, A. *Inre och yttre hotbilder – Psykoanalytiker ser på våld i media* (s. 75-106). Vårdskildringsrådets skriftserie nr 13, Stockholm: Regeringskansliets Offsetscentral.
- Westin, C (1991). Tortyr. *Invandrare och minoriteter*, Nr 4-5, 84-87.
- Wilson, J. P. & Lindy, J.D. (1994). Empathic Strain and Countertransference. Ur Wilson, J.P. & Lindy, J.D. (Eds.), *Countertransference in the treatment of PTSD*. New York: Guilford Press.
- Young, L. (1998). Preliminary Interventions: The Four-Session Therapeutic Consultation. Ur Garland, C. (1998) (Ed.), *Understanding Trauma* (pp. 63-77). Tavistock Clinic Series. London: Gerald Duckworth & Co Ltd.